

PRAGMATİZM VE EĞİTİM

Dr. Sabri BÜYÜKDÜVENCİ*

Bu incelemede Pragmatizm genel çizgileriyle ele alınarak eğitim konusunda (öğrenme kuramı, hakikat kuramı, tecrübe) öngördükleri sergilenmeye çalışılacaktır.

GİRİŞ

Pragmatizm, Charles S. Peirce'in geliştirdiği ve daha sonraları William James ve John Dewey'in çabalarıyla yaygınlaştırılan ve zenginleştirilen bir Amerikan felsefesidir. Fakat çağdaş Pragmatizm'de bulunan bazı öğeler Protagoras (M.Ö. 481-411) da görülmektedir. Bunu şimdilik belirtmekle yetiniyorum.

Charles S. Peirce (1839-1914), Amerika'nın yetiştirdiği çok yönlü, büyük ve özgün bir filozof olarak kabul edilmektedir.** Harvard'tan bir matematikçinin oğlu olan Peirce, Matematiğin, Fizik'in, ve Astronomi'nin çekici problemleriyle erken yaşlarda uğraşmaya başlamıştır. Lisans ve Master derecelerini Harvard'ta aldı. Bir süre ABD Sahil Ölçüm incelemelerinde Fizikçi ve Astronom olarak çalıştı. John Hopkins Üniversitesinde bir ara Mantık okuttu, ancak dersleri fazla ilgi uyandırmadı ve Fakültenen uzaklaştırıldı. Son derece yoksulluk içinde öldü, öyle ki cenazesi için bile hiç parası olmadığı söylenmektedir. Dul eşi, onun yazdığı müsveddeleri 500 dolara Harvard Üniversitesine sattı.

Peirce, bir türlü yayınlamaya zaman bulamadığı pek çok karmaşık ve güç konularla ilgilenmiştir; hayatını önemsiz bir 'içindekiler' karmaşık bir iplik yumağı olarak karakterize etmektedir.

William James, Peirce'in 'Popular Science Monthly' Ocak 1878 adlı ve sayılı dergide yayınladığı 'Düşüncelerimize Nasıl Açıklık Ge-

* Eğitim Programları ve Öğretim Bölümü Araştırma Görevlisi.

** Philip P. Wiener (ed.), Values in a Universe of Change: Selected Writings of Charles S. Peirce, New York, 1958, s. 113-136.

tirebiliriz' başlıklı makalesiyle Pragmatizmi bir doktrin olarak formüle eden kişi olduğunu ileri sürmektedir. Bu makalede Peirce, 'şüphe' ve 'inanç' sözcüklerini ne kadar önemli ya da önemsiz olursa olsun herhangi bir problemin hareket noktasıyla ilişkilendirmektedir.¹ Bir tramvayın kasasına kişinin beş sent mi yoksa beş peny mi atması gerektiğini düşünürken ortaya çıkan tereddüitten bahsetmektedir. Böylesi bir tereddüitten 'şüphe' ortaya çıkmakta ve bu 'şüphe' akli harekete geçirmektedir. Düşünmeyle, bir 'eylem' ya da 'alışkanlık' kuralına ulaşılmaktadır. Düşünmeyi harekete geçiren 'şüphe' giderilirken, düşünce rahatlar ve inanca ulaşıldığında bir an için sükün bulur. . . . düşünmenin nihai sonucu irade gücünün eğitilmesidir. . . . inaç, zihinsel eylemin yalnızca bir hareket alanıdır." Bilgiye giden yegâne yolun bilimsel yöntem olduğu ve felsefenin bilimleri taklit etmesi gerektiği Peirce'nin argümanıydı. Tüm bilgi deneye dayandırılmak zorundaydı ve doğrulanabilir bilgi gözlem ve deneysel tecrübe ile kazanılabildi. Belirli bir objeyle ilişkili kavramlar yalnızca o objeyle bağlantılı olarak var olmakta ve bir kavramın tüm anlamı kavram üzerindeki çalışmayı izleyen pratik sonuçlarda yer almaktadır. Böylece, hakikat deneysel tecrübeden doğmaktadır ve sonuçlarını bulmak için hakikat, uygulama içerisinde test edilmek durumundadır; bir fikir uygulamada işlemiyorsa o zaman yanlıştır. Peirce, fikirlerin test edilmesinin son çözümlemede toplumsal bir test olduğunu, yani doğru fikrin, sayısız bir gözlemciler topluluğunun üzerinde anlaştıkları fikir olduğunu göstermeye çalıştı.

Pragmatizmin ikinci kurucularından olan William James (1852-1910) Pragmatizmi daha anlaşılır kılmış ve bunun geleneksel felsefelere karşı bir tepki olduğunu göstermiştir. Pragmatizmi hayatın çeşitli alanlarına, özellikle, etik, dinî yaşantı, sanat, bilim, hukuk, devlet ve şüphesiz eğitimin pratik olaylarına uygulamıştır. Tüm bu alanlarda bize miras olarak kalan düşüncelerin yeniden incelenmesi ya da uygulamada ne gibi sonuçlar verdiğini belirlemek için test edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Oluşturdukları farklılık bakımından fikirlerin tanımlanması gerektiği konusunda Peirce'la aynı düşüncede olmasına rağmen James'ın Pragmatizminin Peirce'inkinden daha bireysel olduğunu belirtmek yerinde olur. James'ın pek çokları üzerinde etkisi büyük olmuştur; özellikle Edward L. Thorndike ve John Dewey bunlar arasındadır.

¹ Foster McMurray, "The Present Status of Pragmatism in Education", *School and Society*, vol. 87, No. 2145, January 17, 1959, s. 14-17.

Bu incelemede daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan görüşlerinde James, Pragmatizmin kapsamına öncelikle yöntem konusunun ve daha sonra da 'hakikat'le ilgili hususların girdiğini işlemektedir; uygulamada sonuçlarını gözleyerek her bir fikri yorumlama girişiminin yöntemle ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Pragmatizm; kategorilerden, ilk şeylerden, ilkelerden ve varsayılan zorunluluklardan uzaklaşma ve bunların yerine sonuçlara, olgulara, ürünlere ve son şeylere bakmak olarak gösterilmektedir. Pragmatizm, empiriktir. Genel bir hakikat kuramı olarak; fikirlerin ancak yaşantımızın diğer yanlarıyla tatmin edici ilişkiler kurmamıza yardımcı oldukları ölçüde doğru olduğu görüşünü benimsemektedir.

John Dewey (1859-1952) ise, felsefi kariyerine bir idealist olarak başlamıştır. Ancak hernekadar Hegel'in düşüncesinin bazı unsurlarını muhafaza etmişse de çok geçmeden İdealizmin 'akılcı' ve 'tinsel' yönünden uzaklaşmıştır. Darwin'den büyük ölçüde etkilenmiş ve insanı, içinde yaşadığı çevreyle sürekli bir ilişki içinde olan bir 'organizma' olarak algılamıştır. Peirce ve James'in empirik ve bilimsel varsayımlarını benimseyerek onların Pragmatik bilgi kuramını geliştirmiştir. Aynı şekilde, Chicago Üniversitesinden meslektaşı olan ve ona sosyal akıl ve benlik kavramına değer vermeyi öğreten George Herbert Mead'ten etkiler almıştır.

Dewey'in Peirce'den, almış olduğu ve onun eğitim felsefesinin odağını oluşturan terim 'akıl laboratuvar alışkanlığı' terimidir.

Dewey'e göre eğitim, bilim yöntemi yoluyla sistematik olarak araştırma yapmaya yönelik öğrenme sürecidir ve amacı da eğitici süreci devam ettirmektir çünkü varoluşsal durumlar sürekli değişmekte ve insanın nihai cevaplara ulaşması mümkün görülmemektedir. Dewey, Francis Parker'ı 'ilerlemeci eğitim'in babası olarak göstermektedir, ancak bunun Dewey'e isnat edilmesi âdet olmuştur. Hernekadar Dewey 'ilerlemeci eğitim' (Progressive Education) hareketinde aktif rol almış durumdaysa da, kendilerini onun taraftarları olarak görenlerin görüşleriyle tam bir uyum içerisinde olduğunu söylemek doğru olmaz. 'İlerlemeci Eğitim' adına yapılanlar konusunda Dewey'in neler hissettiğini anlamak için 'Tecrübe ve Eğitim'* adlı eserini okumak gerekmektedir.

* John Dewey. Tecrübe ve Eğitim, (çev. Dr. Fatma Başaran, Dr. Fatma Varış), 1966.

Brubacher'in belirttiği gibi, ilerlemeci eğitim hareketi üç kampa bölünmüştür;² bunlardan birisi "Dewey Kampı'dır, bazen buna ilerlemeci hareketin 'ılımlı kanadı' denmektedir. Hernekadar kendini Dewey'le tam bir uyum içerisinde görüyorsa da Kilpatrick ikinci kampa yer almaktadır. Kilpatrick'in yazıları dikkatle incelendiğinde görülmektedir ki kendisi 'çocuk merkezli', 'etkinlik yönelimli' kamp'ın bir temsilcisidir ve 'düşünme' ve 'derslere' Dewey'den daha az ağırlık vermektedir³. Üçüncü kamp, 'yeniden inşacılık' (reconstructionism) olarak adlandırılabilir. İlerlemeci eğitimcilerin bu grubu 'buhran' döneminde biçimlenmeye başladı ve 'okul yeni bir düzen oluşturabilir mi?' sorusunda ifadesini buldu. Brameld, en ünlü yeniden inşacı'dır. İlerlemeci hareket, İkinci Dünya Savaşından hemen sonra çöküntüye uğradı. Çöküntünün bir nedeni de yukarıda sözü edilen hi-zipleşmeydi.

Pragmatizm Nedir?

Pragmatizmin özü; bir düşüncenin bir kavramın ya da bir teo-rinin bir eylem plânı ya da tasarısından başka bir şey olmadığı ve do-layısıyla doğruluğun da yalnızca bu düşüncenin başarısından ibaret olduğu görüşüdür. Dewey'e göre bir düşünce, 'varolan şeylere ilişkin bir taslak ve onları belli bir biçimde düzenlemek üzere bir eylem plânıdır. Buna göre, eğer taslak kabul görürse eğer yapılan eylemin so-nucunda varolanlar kendilerini düşüncenin amaçladığı şekilde düzen-lelerse o düşünce doğrudur.'⁴

Pragmatizmde herşey konu ya da malzeme haline gelir ve böylece sonunda aynışır, araçlar ve sonuçlar zincirinde bir ögeye dönüşür. "Her kavramı, 'her hangi bir kişi için bu kavramın doğruluğu ne gibi bir duyulur farklılık yaratacaktır' sorusuyla sınarsanız, kavramın ne anlama geldiğini öğrenebilir ve önemini tartışabilirsiniz."⁵ Bundan çıkan sonuç, bir kavramın anlamının insanların davranışlarıyla belir-lendiğidir. Pragmatik yöntem, sonu gelmez ve bitmez tükenmez tür-

2 John Brubacher. "The Challenge to Philosophize about education", Modern Phi-losophies and Education, Chapter I, Fiftyfourth Yearbook of the National Society for the stuy of Education, Chicago, 1955, part I, s. 8-16.

3 George Swimmer. "A Comparison of the Intellectual Development of John De-wey and William H. Kilpatrick with Implications for differences in their Educational Theories", Northwestern university, unpublished doctoral dissertation, 1957.

4 John Dewey, Essays in Experimental Logic, Chicago 1961, s. 310, 317.

5 William James. Some Problems of Philosophy, 1924, s. 82.

den metafizik çatışmaları çözüme bağlama yöntemi olmaktadır; dünya tek midir yoksa çok mudur? –kadere mi bağlıdır yoksa özgür müdür?– maddesel midir yoksa ruhsal mı?– bu düşüncelerin her biri dünya için geçerli olabilir ya da olmayabilir; ancak bu düşünceler üzerine yapılan tartışmaların sonu yoktur. Böylesi durumlarda pragmatik yöntem her bir görüşün uygulamadaki sonuçlarını gözleyerek onlar hakkında bir yoruma gitmeye çalışmaktadır. Şu ya da bu görüşün doğru olup olmadığı uygulamada ne gibi farklılıklar oluşturduklarına bağlı olmaktadır. Şayet uygulamada bir farklılık gözlenmiyorsa bu durumda seçenekler arasında bir fark söz konusu değildir ve tüm tartışma boşunadır. Ciddi bir tartışma söz konusu olduğunda her iki tarafın ileri sürdüğü 'doğru'nun uygulamada ne gibi bir farklılık oluşturduğu gösterilebilmelidir.

Düşünce tarihine bakıldığında Pragmatizmin ne demek olduğunu görmek mümkündür. Terim aynı Yunanca kelimeden "üpáyna" (action fiil anlamında) türetilmiştir. Aynı şekilde 'uygulama' (practice) ve 'uygulamalı' (practical) kelimeleri de aynı yerden gelmektedir. İlk kez 1878'de Charles Peirce tarafından felsefeye sokulmuştur⁶. Peirce'a göre inançlarımız fiil'in gerçek kurallarıdır ve düşüncelerimizin davranışlarımızın anlamını kavrayabilmek için onların hangi fiillerle en iyi uyum sağladığını belirlememiz gerekmektedir. Çünkü düşüncemizin biricik anlamlılığını bu fiil oluşturmaktadır. Ne denli gizli olursa olsun düşünce ayrımlarımızın temelindeki kavranılabilir olgu bu düşüncelerimizin hiçbirinin herşeyi kapsamına alacak denli mükemmel olmadığı fakat uygulamada olası bir farklılığın bulunduğu durumdur. Bir nesneye düşüncemizde çok iyi bir şekilde nüfuz edebilmek için nesnenin uygulamada ne gibi akla uygun sonuçları olduğunu ondan ne gibi duyular beklediğimizi ve ona karşı ne gibi tepkiler oluşturmamız gerektiğini dikkate almak durumundayız. Uzak yakın tüm bu etkilerin kavranması kavram anlamlı olduğu sürece sözü edilen nesnenin kavranması demektir.

Bu, Peirce'ın ve Pragmatizmin ilkesidir. Bu ilkenin anlaşılması için somut durumlara uygulanmasına alışmak gerekmektedir. Buna göre, pek çok felsefi tartışmanın, somut bir sonucu ortaya koyacak basit bir teste tabi tutulduğunda ne kadar önemsizleştiğini görmek mümkün görülmektedir. Herhangi bir yerde farklılık oluşturan şey başka bir yerde de farklılık oluşturabilir. Somut bir olguya bir farklılık

⁶ Charles Peirce. "How to Make Our Ideas Clear", in the 'popular Science Monthly', January 1878, January 1879 (vol. vii).

olarak yansımayan soyut bir hakikatte ve herhangi birisine herhangi bir şekilde herhangi bir yerde ve herhangi bir zamanda kabul ettirilen söz konusu olgunun sonuçlarında da hiç bir farklılık yok demektir. Felsefenin esas işlevi, şu veya bu evren ilkesinin doğru olması halinde bunun hayatımızın belirli anlarında ne gibi belirli bir farklılık oluşturduğunu bulmak olarak görülmektedir.

Pragmatik yöntemde yeni olan hiçbir şey yoktur. Socrates bu konuda bir ustaydı. Aristoteles bunu sistemli olarak kullanmıştı. Locke, Berkeley ve Hume bunun sağladığı araçlarla hakikate önemli katkılarda bulunmuşlardı. Shadworth Hodgson, gerçekliklerin nasıl biliniyorlarsa öyle oldukları görüşünü sürdürmektedir. Ancak Pragmatizmin bu önde gelenleri onu tam olarak kullanmamışlardır; onlar yalnızca öncülerdir. Zamanımıza gelinceye kadar Pragmatizm genelleşmemiş, evrensel biramaç haline gelmemiş, ulaşılmak istenen bir hedef olarak görülmüştür.

Pragmatizm, felsefede bilinen bir tutumu, empirist tutumu temsil etmektedir, ancak bunu daha önce yaptığından daha radikal bir biçimde yapmaktadır. Bu, empirist tutumun ön plâna geçmesi ve akılcı tutumdan vazgeçilmesi anlamına gelmektedir; dogmaya, yapaylığa ve nihai hakikatin bulunduğu anlayışına karşı doğanın olabirliklerine ve açık havaya açılmak demektir.

Aynı zamanda, birtakım özel sonuçların temsilcisi değildir; yalnızca bir yöntemdir. Ancak bu yöntemin yaygın bir başarı kazanması, 'felsefenin doğası' diye adlandırılan konuda büyük bir değişikliği ifade etmektedir. Protestan ülkelerde aşırı 'çileci' din adamı tipinin, Cumhuriyetlerde 'saray' tipinin dışlanması gibi, aşırı akılcı öğretmenler dışlanmaktadır. Bilim ve Metafizik arasında bir yakınlaşma söz konusudur. James'a göre Metafizik, alışılmış anlamı ile çok ilkel bir araştırma biçimidir⁷. İnsanların nasıl sürekli meşru olmayan bir 'sihir' (magic) peşinde koştukları ve sihirli sözcüklerin nasıl büyük bir etkisi olduğu bilinmektedir. Bu sihirli sözcüğü ya da bu sihirin formülünü biliyorsanız, o zaman ruhu, periyi, cini ya da diğer güçleri kontrol altında tutmanız mümkün olabilmektedir. Böylece evren, doğal akla, anahtarı aydınlatici ya da güç verici bir sözcük veya isim biçiminde aranması gereken bir tür muamma olarak görünmüştür. Bu sözcük evrenin ilkesini belirtmektedir ve buna sahip olmak şöyle böyle evrenin kendisine sahip olmak demektir. 'Tanrı', 'madde', 'akıl', 'mutlak',

⁷ William James. Pragmatism: A New Name for some old ways of Thinking, New York, Longmans, Green and co., 1907, s. 43-81.

'enerji', işte böyle çözüm getirdiği sanılan adlardı. Bunlara sahip olduğunda rahat edilebilir ve metafizik araştırma sona ererdi.

Ancak, Pragmatik yöntem izlendiğinde, araştırmayı sona erdirecek böyle herhangi bir sözcüğe yönelmek söz konusu olamaz; her sözcüğün, insanın yaşantısında kendini gösteren uygulamadaki işler değerini bulup, ortaya sermek söz konusudur. Pragmatizm; bir çözüm getirmekten daha çok varolan gerçekliklerin değişebilme yollarının daha fazla belirlenmesini, gösterilmesini ve bu konulardaki daha fazla çalışmaların ortaya çıkarılmasını gerekli kılan bir program olarak görünüyor.

Böylece kuramlar, bilmecelere verilen cevaplar olmaktan çok kendilerine dayanabileceğimiz araçlar olmaktadır; kendilerine dayandığımız ancak üzerlerinde kalmadığımız, ilerlediğimiz ve arasına da onların yardımıyla doğayı yeniden oluşturduğumuz araçlar. Pragmatizm, kuramları yumuşatmakta, onlara hareket kazandırmakta ve her birini uygulamada ele almaktadır. Esasen yeni bir şey olmamakla birlikte, pek çok eski felsefi eğilimle uyuşmaktadır; sözgelimi, daima tikelleri dikkate almasıyla 'nominalizmle', uygulamalı yönleri vurgulamasıyla 'yararcılık'la, sözel çözümlenmeleri, gereksiz soruları ve metafizik soyutlamaları hor görmesiyle 'positivizmle' uyuşmaktadır.

Tüm bunlar, görüldüğü gibi 'anti-entellektualist' eğilimlerdir. Ancak Pragmatizm başlangıçta en azından belirli sonuçların temsilciliğini yapmamaktadır. Yönteminden başka hiçbir dogması ve doktrini yoktur. İtalyan Pragmatisti Papini'nin belirttiği gibi; Pragmatizm, tıpkı bir hoteldeki koridor gibi, kuramlarımızın ortasında yer almaktadır; sayısız odalar ona açılmaktadır; birinde tanrıtanımaz bir kişi, bitişiğinde dizleri üzerine çömelmiş tanrıya yakaran bir başkası, bir üçüncü odada bir cismin özelliklerini araştıran bir kimyacı bulmak mümkündür. Bir dördüncü odada idealist bir metafizik sistem inşa edilirken bir diğer odada metafiziğin imkansızlığı gösterilmektedir. Fakat hepsinin de koridoru aynı ve hepsi de odalarından çıkmak istediklerinde bu koridordan geçmek durumundadırlar.

O halde pragmatik yöntem özel bir takım sonuçlardan çok yalnızca bir yönelme biçimi olmaktadır.

Pragmatist Hakikat Kuramı:

Zamanımızda, felsefenin en başarılı dallarından biri, bilimlerin gelişim gösterdiği şartların incelendiği, 'indüktif mantık' denen daldır.

Bu konuda düşünürler, matematikçiler, fizikçiler ve kimyacılarca formüle edildiğinde, doğa yasaları ve olguların unsurlarının ne anlama geldiği hususunda tek bir görüşte birleşmeye başlamışlardır. İlk matematiksel, mantıksal ve doğal değişmezler, ilk yasalar bulunduğu ortaya çıkan açıklık, güzellik ve sadelik insanları büyülemişti, öyle ki Tanrısal düşünceleri güvenilir bir şekilde çözdüklerine kendilerini inandırmışlardı. İnsanın aklı da tasımlarda gürelemeye ve yankılanmaya başlamıştı; konik kesit eğrilerinde, karelerde ve köklerde ve oranlarda tefekkür etmeye ve Euclid gibi geometrik usullerle çalışmaya başlamıştı; Kepler'in yasalarını gezegenlerin yasaları kılmış; düşen cisimlerdeki hızın zamana oranla arttığını bulmuş; ışığın kırılma yasasını göstermişti; bitkilerin ve hayvanların sınıflarını, düzenlerini, cinslerini ve türlerini oluşturmuş ve bunlar arasındaki farklılığı belirlemişti. Tüm şeylerin ilk örnekleri üzerinde düşünmüş ve onların değişimleri üzerinde tasarımlarda bulunmuştu.

Ancak bilimler ilerleme kaydettikçe, bu söz konusu yasaların çoğunun, belki de tümünün yalnızca 'yaklaşık doğrular' olduğu görüşü ortaya çıkmıştır. Ayrıca, yasalar öylesine sayılamıyacak ölçüde artış göstermiş ve bilimin tüm dallarında öylesine çok karşıt formülasyonlar ileri sürülmektedir ki araştırmacılar hiçbir kuramın tam olarak gerçekliğin bir kopyası olmadığı ancak yararlı olabilecekleri görüşünü benimsemek durumunda kalmışlardır. Bu kuramların büyük yararı eski olguları özetlemeleri ve yenilere yol açmaları olmaktadır; bunlar yalnızca doğaya ilişkin bilgiler verdiğimiz, kavramsal bir yazı, insan yapımı bir dil'den başka birşey değildir ve bilindiği gibi diller, pek çok değişik ifade biçimlerine ve tercihlere imkân tanımaktadırlar⁸.

Böylece, kutsal zorunluluk, Pragmatizme göre, bilimsel mantıktan insanın kendi kararıyla kovulmuş olmaktadır. Sigwart, Mach, Ostwald, Pearson, Milhous, Poincare, Duhem, Ruysen gibi düşünürlerin isimlerinden bahsedildiğinde söz konusu edilen eğilim daha kolay anlaşılabilir ve akla diğer isimler gelmektedir.

Bu bilimsel mantık hareketinin ön plânında, hakikatın her yerde ne anlama geldiği konusundaki Pragmatik açıklamalarıyla Schiller ve Dewey gelmektedir. Bunlar, düşünce ve inançlarımızdaki 'hakikatın' ,bilimdeki 'hakikatle' aynı olduğunu her yerde ifade etmişlerdir; onlara göre (yaşantımızın parçalarından başka bir şey olmayan) düşünceler, yaşantımızın diğer yanlarıyla tatminkâr ilişkiler kurmamız-

⁸ William James, 1907, a.g.e., s. 43-81.

da, uzun bir yol izlemek yerine kavramsal kestirmelerle onları ele alıp özetlememizde bizlere yardımcı oldukları sürece doğrudurlar. Şeyler arasında yeterli bağ kuran, güvenle çalışan, basitleştirici, emekten tasarruf sağlayan, yaşantımızın herhangi bir yönünden diğerine başarıyla bizi taşıyan, dayanabileceğimiz herhangi bir düşünce araçsal olarak doğrudur.

Dewey, Schiller ve onların yandaşları, bu genel hakikat kuramına ulaşırken yalnızca jeologların, biyologların ve filologların yolunu izlemişlerdir. Bu bilimlerin oluşumunda daima uygulamada gerçekten gözlenebilir basit bir süreç gözönüne alınmış; havanın aşındırması ya da kalıtımsal değişme ya da yeni kelimeler ve telâffuzların biraraya gelmesiyle ortaya çıkan dil değişimi gibi ve daha sonra bunu genellettirmek, bunu tüm zamanlara uygulamak ve çağlar boyunca bunun etkilerini toplayarak büyük sonuçlar ortaya çıkarmak yolu izlenmişti.

Kısaca, Pragmatizm, olgulardan uzak kaldığında rahatsızlık duymaktadır. Rasyonalizm yalnızca soyutlamaların arasında rahat olmaktadır. Pragmatist, olgulara ve somutluğa sıkı sıkı sarılır, hakikati işler halde gözlemler ve genellemeye gider. Pragmatist için hakikat, yaşantıda işlerliği olan her tür değerlerin genel bir ismi olmaktadır. Olgulara adanmış olmasına rağmen Pragmatizm, doğal empirizmin yaptığı gibi öyle maddeci bir eğilim taşımamaktadır. Düşüncelerin ve deneyin birlikte işliyerek bulduğu sonuçlarla ilgilenen Pragmatizmin Tanrıbilime (Teoloji) karşı hiçbir önsel önyargısı yoktur. Şayet Teolojik düşüncelerin somut hayat için bir değeri olduğu tanıtılırsa Pragmatizm için doğru olacaklardır. Ne kadar doğru oldukları diğer doğruluğu kabul edilmek durumunda olan doğrularla olan ilişkilerine bağlı kalacaktır⁹.

Şimdi buraya kadar dile getirilenlerden şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır; hayatımıza yararlı olduğuna inandığımız müddetçe bir fikrin 'doğru' olduğunu söylemek, yararlı olduğu sürece 'iyi' olduğunu kabul etmek makûl görülmektedir. Yani onun yardımıyla yaptıklarımız iyi ise düşüncenin de iyi olduğu akla uygun gelmektedir. Ancak düşünceleri de bu nedenle 'doğru' kabul etmenin 'doğruluk' kelimesinin bir yanlış kullanımı olup olmadığı tartışmaya açılmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki Schiller'in, Dewey'in ve James'in hakikat kuramının nirengi noktasını da bu husus oluşturmaktadır. Pragmatistlerin bu konuya verdikleri cevap; 'hakikat'm, 'iyi' nin bir çeşidi ol-

9 William James, 1907, a.g.e., s. 43-81.

doğru ve genellikle sanıldığı gibi ondan bağımsız bir kategori olmadığı şeklindedir. 'Doğru', inanç yolunda kendisini 'iyi' olarak kanıtlayan herşeyin ismi olmaktadır. Onlara göre bu dünyada, tıpkı belirli yiyeceklerin yalnızca lezzetli olmayıp aynı zamanda dişlerimiz, midemiz ve dokularımız için iyi olması gibi belirli düşünceler de yalnızca düşünülmesi hoş ya da hoşlandığımız diğer düşünceleri desteklemesi bakımında uygun olmakla kalmayıp aynı zamanda hayatın pratik mücadelelerinde de yararlıdırlar. Pragmatist şunu sormaktadır; "Neye inanmak bizim için daha iyi olur?" bu bir bakıma hakikatın tanımı olarak görülmektedir. "Neye inanmalıyız?" sorusunun bir başka ifade biçimi olmaktadır. "İnanılması bizim için daha iyi olana inanamamalı mıyız?" O zaman bizim için daha iyi olanla, doğru olanı sürekli ayrı tutabilir miyiz? Pragmatizmin buna verdiği cevap 'hayır' dır.

Ayrıca, her kavramı –yani düşünülebilecek herşeyi– esas olarak deneye bağımlı gören, tek geçerli yaşantı olarak deneyi alan Pragmatizmin, deneyi 'düşünülebilir olma' ölçütüne nasıl vurduğu tartışmaya açılmaktadır. Düşünen bir insan sadece doğru akıl yürüten değil, zihni, nesnel içerikleri algılamaya açık, onların öz yapılarından etkilenen ve bunu sözle ifade edebilen insan demektir; bu, genel olarak düşünmenin doğası ve içerdiği doğruluk için de geçerlidir. Aklın nötrleşmesi, onu nesnel içerikle her türlü ilişkiden ve bu içeriği yargılama gücünden yoksun bırakarak 'ne?' sorusuyla değil 'nasıl?' sorusuyla uğraşan bir yürütme organı durumuna düşürerek, olguları kaydeden cansız bir aygıtı çevirmektedir. Öznel akıl, bütün kendiliğindenliğini, üretkenliğini, yeni içerikleri bulma ve önerme gücünü, kısaca öznelliğini yitirmektedir¹⁰. Düşünmenin kötürümleşmesiyle de, düşünmenin yerini basmakalıp düşünceler almaktadır. Bir insanı ya da bir düşüncüyü sırf kendisi için sevmek, sırf kendisi için saygı göstermek aşırı bir duygusallık olarak algılanmaktadır. Dünya, bir amaçlar dünyasından bir araçlar dünyasına dönüşmektedir. Ve derin düşünce, yerini sadece bir sonraki anla ilgili pragmatik düşünceye bırakmaktadır.

Pragmatizm'de Eğitim:

Buraya kadar eğitim hakkında pek bir şey söylemedik. Yalnızca Pragmatizmin genel çerçevesini çizmeye çalıştık. Acaba eğitim sürecinden beklenen nedir? Pragmatizmin buna verdiği cevap, eğitimin

10 Max Horkheimer. Akıl Tutulması, (çev. O. Koçak), İstanbul, 1986, s. 104.

'gelişme'* olduğu şeklindedir. Bu 'gelişme' nasıl cereyan etmektedir? Gelişmenin güç kaynağı nerededir? Çocuğun doğasında mı? Yoksa birikmiş kültürde, bilgide, hakikatlerde mi? Dewey'in buna verdiği cevap, güç kaynağının çocuktaki 'içgüdülerde' olduğu biçimindedir. Hayatın gelişme olduğu ve gelişmenin, büyümenin hayat' olduğu ulaşılan kesin bir sonuç olmaktadır. Bunu eğitimsel terimlerle ifade edersek; (i) eğitsel sürecin kendisinin dışında hiçbir amacı yoktur; kendi kendisinin amacıdır; ve (ii) eğitsel süreç sürekli bir yeniden düzenleme, yeniden inşa etme, değiştirmedir.

Gelişme; gücün, özel kanallara yöneltilmesi anlamına gelmektedir. Çocuğun belirli özel güçleri (yetenekleri) vardır; bu gerçeği görmezlikten gelmek onun gelişiminin bağlı olduğu organların büyümesini önlemek ya da tahrif etmek olur. Hayat gelişme demek olduğundan, yaşayan bir varlık her bir dönemde bir diğerini gibi aynı doğal doluluk ve aynı isteklerle yaşamını sürdürür. Böylece eğitim; yaş dikkate almaksızın, gelişmeyi ya da hayat yeterliğini sağlayan şartları karşılama girişimi olmaktadır.

Kuvve halindeki güçlerin açılması ve oluşumu düşüncesinin aksine gelişme ideali, tecrübenin sürekli yeniden düzenlenmesi ya da yeniden inşası olan eğitim kavramında sonuçlanmaktadır. Böylece eğitimin teknik bir tanımına ulaşılmaktadır; tecrübenin anlamına katkıda bulunan ve daha sonraki tecrübenin akışını yönlendirme yetisini arttıran, tecrübenin yeniden inşası ya da yeniden düzenlenmesi olmaktadır. (i) anlamın artması, uğraştığımız etkinliklerin sürekliliklerinin ve bağlantılarının giderek daha iyi anlaşılmasına tekabül etmektedir. Etkinlik, içgüdüsel bir biçimde başlar, yani kördür, ne ile ilgili olduğunu bilmez, yani diğer etkinliklere olan tesirlerinin neler olduğunu bilmez. Eğitimi ya da öğretimi oluşturan bir etkinlik kişinin algılanamayan bağlantıların bazılarının farkına varmasını sağlar. Sözelimi, parlak bir ışığa uzanan bir çocuk yanar. Bundan sonra, bir görme eylemiyle bağlantılı bir dokunma eyleminin (ya da tersi) sıcaklık ve acı demek olduğunu fark eder; ya da belirli bir ışığın bir sıcaklık kaynağı demek olduğunu öğrenir. Alev hakkında bir bilim adamının laboratuvarında daha fazla şey öğrenmesi ile ilgili eylemleri ilke olarak bundan hiç farklı değildir. Belirli şeyleri yaparak, ısı ile diğer şeyler arasında daha önce önem verilmemiş olan algılanabilir bazı bağlantı-

* John Dewey. Democracy and Education, New York: The Macmillan Company, 1916.

lar kurar. Böylece, bu şeylerle ilgili eylemleri daha fazla anlam kazanır; bunlarla ilgilenmek durumunda olduğunda ne yaptığını, ne için yaptığını daha iyi bilir; sonuçların yalnızca ortaya çıkmasına yol açmak yerine onları tasarlayabilir tüm benzer durumlar için aynı şey geçerlidir. (ii) Eğitici bir tecrübenin diğer yönü; daha sonraki yönlendirme ya da denetimle ilgili kazanılmış bir güç olmasıdır. Bir kişinin neyle ilgilendiğini bildiğini ya da belirli sonuçlar tasarlayabildiğini söylemek ne olacağını daha iyi kestirebileceğini söylemek demektir. Bu nedenle, yararlı olan sonuçlar bulmak ve arzu edilmeyenleri önlemek için önceden hazırlıklı olabilir. Öğretimin gerçekleştirildiği ve yeteneklerin arttırıldığı gerçekten eğitici bir tecrübe bir yandan rutin bir etkinlikten ve öte yandan keyfi olandan ayrılmaktadır. İkinci durumda kişi kendisini bırakır ve eylemin sonuçlarının diğer şeylerle olan bağlantısını kurmaktan kaçınır. Okullardaki çoğu çalışma öğrencilerin, takip edilen yöntemle sonuç arasındaki ilişkiyi görmelerine yol açmayacak tarzda uyacakları kuralları oluşturmadan ibarettir. Böyle bir tutum keyfidir ve keyfi alışkanlıklara götürmektedir. Otomatik olan rutin, iş, özel bir şeyi yapmada beceriyi arttırabilir. Böylece olduğu sürece eğitsel bir etkisi olduğu söylenebilir. Ancak yeni bağlantıların ve sonuçların anlaşılmasına yol açmamaktadır; anlam ufkunu genişletmekten çok sınırlamaktadır.

Tecrübe bir bütün olarak söz konusu anlama sahip olan şeylere karşı bir eğilim ya da yönelme oluştururken ortaya çıkan sonuç ta böylece daha baştağının anlamını açığa çıkarmaktadır. Bu tür her sürekli tecrübe ya da etkinlik eğitseldir ve eğitim, böyle tecrübeler kazanmada bulunmaktadır.

Tecrübenin Doğası:

Buraya kadar sözünü ettiğimiz 'tecrübe'; yapmaya çalışmak demektir; deneme terimiyle bu anlam açıklık kazanmaktadır ve tecrübenin aktif yönünü oluşturmaktadır. Pasif (edilgin) yönden ise 'tecrübeden geçmek', ona maruz kalmak demektir. Bir şeyi tecrübe ettiğimizde o şey üzerinde eylemekteyiz; onunla bir şey yapmaktayız, daha sonra da sonuçlarından acı çekmekte ya da katlanmaktayız. Ona bir şey yapmakta ve o da bize bir şey yapmaktadır; ilginç olan kaynaşma işte böylesi bir şeydir. Tecrübenin bu iki aşamasının ilişkisi tecrübenin verimliliği ya da değerini ölçmektedir¹¹. Tecrübeyi oluşturan salt akti-

¹¹ John Dewey. *Experience and Education*, Tiffin, Ohio, (238 East Perry Street): Kappa Delta Pi, s. 4-115.

vite değildir; 'yapmaya çalışmak' olarak tecrübe, değişimi içermektedir. Ancak değişimden akan sonuçların dalgalarıyla bilinçli olarak ilişkilendirilmedikçe değişim anlamsız bir geçiş olmaktadır. Bir etkinlik, sonuçların içerisinde değişime uğramayı sürdürdüğünde, gerçekleştirilen değişim içimizdeki değişime yansıtıldığında bu değişim önem kazanmaktadır. Bir çocuğun, parmağını aleve sokması tecrübe değildir; sonuçta uğradığı acı ile bu hareket ilişkilendirildiğinde' tecrübe' olmaktadır. Bundan sonra, parmağın aleve sokulması' yanık' demek olmaktadır. Yanmış olmak, şayet bir diğer hareketin sonucu olarak algılanmamışsa yalnızca fiziksel bir değişimdir, tıpkı bir odun parçasının yanması gibi.

'Tecrübeden öğrenmek', şeylere yaptıklarımızla sonuçta şeylerden çektiğimiz acı ya da duyduğumuz zevk arasında geri ve ileri bağlantı kurmak demektir. Ancak böyle koşullarda' yapma' bir deneme olmaktadır; içinde yaşanılan şey' öğretim' olmaktadır şeyler arasındaki bağlantıyı keşfetme.

Pragmatist Öğrenme Kuramı:

Pragmatizmin, genel ya da geleneksel kuram olarak adlandırılan 'Öğrenme Kuramı A' (ya da kısaca A tipi)'ya yüklediği nitelikler şöyledir; (i) öncelikle kitaplardan öğrenme kuramıdır, (ii) bu nedenle genellikle başkalarının söz ya da ifadelerini öğrenmeden ibarettir, (iii) öğrenen için çok az ya da hiç anlam ifade etmeyen bir muhteva etrafında toplanmakta ve öğrenmenin hayattan kopuk bir durum içinde ortaya çıkacağını varsaymaktadır, (iv) öğrenmenin esasen tekrar yoluyla gerçekleşeceğini ve (v) öğrenmenin daima olmasa bile ortaya çıktığı tecrübeden farklı bir tecrübe içinde uygulanacağını kabul etmektedir.

Bu geleneksel öğrenme kuramının aksine Pragmatist öğrenme kuramı; 'Öğrenme kuramı B, (ya da kısaca B tipi) şu özellikleri göstermektedir; (i) tepki gösterme öğrenme sürecinin gerekli bir parçasıdır, (ii) öğrenme en iyi şekilde somut kişisel yaşama durumu içinde işlemektedir, (iii) öğrenme, A tipinde olduğu gibi yalnızca sözlerin tekrarlanmasından değil fakat tepkide bulunarak ortaya çıkmaktadır, (iv) öğrenmenin ilk uygulaması normal olarak öğrenmenin yer aldığı tecrübe içinde olmaktadır çünkü öğrenme esasen bu tecrübeyi devam ettirmek için vuku bulmaktadır.

Sonuç olarak burada ileri sürülen şey A tipi içindeki en iyi öğrenmenin A tipi olarak (yaşamda daha sonra uygulanacak soyut bir durum içinde öğrenme) işlemediği zaman fakat yukarıdaki dördüncü maddede belirtildiği gibi işlediğinde yani, muhteva, bir tecrübeyi sürdürmek için kullanıldığında öğrenmenin gerçekleştiğidir.

Öğrenme; gelecekteki bir tecrübeye uygun bir biçimde dönüş yapmayla ilgili, kişinin yaşamakta olduklarının herhangi bir kısmı ya da aşamasının öğrenenle kalma eğilimi olarak vurgulanmaktadır¹². Böyle bir eğilim oluşturulduğunda, öğrenme o ölçüde başarılı olmaktadır.

Bu tanımda, herhangi bir şeyin ne zaman yaşamakta olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruyu şimdilik sadece belirtmekle yetiyorum.

Pragmatist öğrenme kuramında B tipi öğrenme, türlerin hayatında kalıcı bir özellik olarak evrime dayatılmakta ve yetişkin hayatındaki öğrenmenin esas kaynağı olarak gösterilmektedir. Her bir hayat tecrübesinde yetişkin kişinin, bu tecrübeyi başarmaya çalışırken aynı zamanda bu tecrübe sayesinde doğrudan birşeyler öğrendiği açıktır. Kuşkusuz bu öğrenme B tipindedir. Ancak yetişkin aynı zamanda bu tecrübe içinde geçmişte kazandığı pek çok öğrenme çeşitlerini de kullanmaktadır. Acaba bu geçmiş öğrenmeler nasıl gerçekleşmiştir? daha önce belirtildiği gibi A tipi süreç içinde mi öğrenilmişlerdir? yoksa bunların çoğu B tipi süreç içinde mi öğrenilmiştir? Bu soruyu cevaplamak için, bu söz konusu tecrübeye kullanılan geçmiş öğrenmelerin dört mümkün kaynağını ele almak gerekmektedir; (i) tamamiyle okul dışında öğrenilen, yetişkinin okulu bitirmeden önceki öğrendikleri, (ii) okulda öğrenilenler, (iii) okulu bitirdikten sonra hayat içinde öğrenilenler, (iv) okulu bitirdikten sonra A tipi okulda öğrenme biçimleriyle öğrenilenler. Burada (i) ve (iii) B tipi öğrenme ve (ii) ve (iv) ise A tipi öğrenmedir. Daha büyük pay hangi gruba aittir? (iv) türünden öğrenilenlerin sayıca çok az olduğu ve aynı zamanda (ii) türünden öğrenilenlerin büyük bir kısmının unutulmuş olma olasılığı yüksek değil midir? öyle görülmektedir ki (i) ve (iii) türünden öğrenmeler yetişkin hayatında daha fazla yer almaktadır. Bu durumda B tipi öğrenmenin, yetişkinlerin kullandığı esas öğrenme kaynağı olduğu ileri sürülmektedir.

12 William H. Kilpatrick. *Philosophy of Education*, New York, The Macmillan Company, 1951, s. 237-247.

A kuramı ile B kuramını karşılaştırırken Pragmatist anlayış B'nin insana daha yakın olduğunu ve A'nın Homo Sapiens yazıyı bulduktan sonra ortaya çıktığını ve Böylece B kuramının insanın biyolojik evrimi içinde ortaya çıkan yegâne kuram olduğunu ileri sürmektedir. A yalnızca kültürel gelişmeye ait olarak düşünülmektedir.

B tipi öğrenme kuramına göre yaşadığımız şeyi öğrenmekteyiz ve bu da ancak onu benimseyerek ve benimsendiği ölçüde öğrenilmektedir.

“Kendi kaderimizi, iyi ya da kötü örmekte ve asla eski duruma getirememekteyiz. Her küçük erdem ya da kötülük izi (her eşlik eden düşünce ya da duygu) hiç çıkmayacak küçük bir yara bırakmaktadır. Jefferson'ın oyunundaki sarhoş Rip Van Winkle her işlediği günah için kendi kendisini şöyle söyleyerek mazur görmektedir; 'bu sefer bunu hesaba katmayacağım', tabii, onu hesaba katmayabilir ve bağışlayıcı Tanrı da dikkate almayabilir, fakat herşeye rağmen o hesaba katılmaktadır; onun sinir hücreleri ve liflerinde hesaba katılmakta, daha sonra yapacağı hata ortaya çıktığında ona karşı kullanılmak üzere kaydedilmekte ve depolanmaktadır. Yaptığımız hiç bir şey silinmemektedir.”¹³

SONUÇ

Nesnel bir hakikat tanımayan Pragmatizmde esas sorun 'sonuç' olmaktadır. Temel tezi de 'ne ki yararlıdır o vardır, ne ki vardır o yararlıdır' olmaktadır. Hareket noktası olarak da olgular, tecrübeler alınmaktadır. Sadece deneyden gelen bilgiler geçerli sayılmaktadır. Nesneyi insan bilincine bağlı olarak gören Pragmatizm bir anlamda maddesel evreni de reddetmektedir. Bir fikrin, düşüncenin, kuramın yanlış ya da doğruluğundan çok yararlı olup olmadığı, başarıya götürüp götürmediği önem taşımaktadır. Böyle olunca; ödevdi, özgürlüktü, şerefti. . . . bunların tümü insanlara getirdikleri yarar açısından önem taşımakta yoksa hiç biri tek başına ve pratik değerinin dışında anlam taşımamaktadır.

Pragmatizmin, geniş anlamda, dünyaya bir bakış yöntemi, dar anlamda ise hakikatin ne olduğuna ilişkin bir kuram olduğu söylenebilir. William James, çağdaş felsefenin içinde bulunduğu ikilemlerden söz ederken şöyle demektedir; “Empirizm dine bağlı olmaksızın olgu-

13 William H. Kilpatrick. a.g.e., s. 237-247.

ları vermekte, rasyonalizm ise olgulara bağlı olmaksızın dini bilgileri vermektedir. Biri olgulara, ilk verilere, diğeri de dine, ikinci dereceden verilere dayandırılabilir. Rasyonalist sistemlerde hiç bir şeyin gerçeklere benzemediğini görüyoruz. Bu nedenle Pragmatizm, sözü edilen ikilemi bir çözüme bağlamak için, ilkin bir yöntem ve sonra hakikatın yapısı hakkındaki görüş olarak ortaya çıkmıştır.”

Bu haliyle Pragmatizm ilk şeylere, ilkelere, kategorilere, varsayılan gerçekliklere bakmaktan kaçınmanın ve son şeylere, ürünlere, sonuçlara, olgulara bakmanın tavrı olmaktadır. Pragmatik yöntem de, her 'fikri', onun karşılığı olan pratik sonuçlarını izleyerek yorumlamayı denemektedir. William James'a göre Pragmatik yöntem, başka türlü sonuç alınmayan metafizik tartışmaların çözüm yöntemidir.” şu fikrin değil de bu fikrin doğru olmasıyla uygulamada, pratikte ne gibi değişiklikler olabilir, ne gibi bir sonuç elde edilebilir? sorusu bu yöntemin anahtar sorusu olmaktadır. Bu durumda her hakikat, bir insan ürününün sonucu olmakta, 'şeyler' esnek bir karaktere sahip olmakta, kısaca insan onları nasıl yaparsa öyle olmaktadır. Yani, tüm hakikatler bir 'invention' (icat) oluyor; doğanın kaynaklarını ve güçlerini kullanmak, onlardan yararlanmak için, mekanik araçlar yaptığımız gibi, gerçekliği kullanmak için de hakikati icat ediyoruz. Gerçeklik; bizim kendi zihinsel buluşlarımızın bir topluluğu, bir kümesi olmaktadır; “düşüncenin yasalarını objenin yasaları yapmak”, “obje'yi süje'nin eseri olarak, dış gerçeği, aklın ürünü olarak görmek”, işte Pragmatizmin özü.

Pragmatizmin özellikleri arasında; 'tecrübe'ye, 'yaşantı'ya verdiği önem, 'insan doğası' konusundaki görüşleri, empirik niteliği, bireyselliğin yüceltilmesi, gelişme anlayışı, uzak amaçlardan çok bugüne önem vermesi, amaca yararlılık ilkesi, sayılabilir.

Pragmatist eğitim anlayışında 'içgüdüler' ön plândadır¹⁴ Öğretmen ve ders kitapları merkezli eğitim anlayışının aksine 'öğretme' olayının içsel bir süreç olduğu ve bunun temelinde de çocuğun içgüdülerinin bulunduğu ileri sürülmektedir. Bu süreçte öğretmenin görevi söz konusu içgüdüleri etkilemek ve gelişme yollarını açmak olmaktadır. Eğitimin amacı da 'çocuğun yeteneklerini' bütün olarak geliştirmek¹⁵ olarak formüle edilmektedir. Bu nedenle, çocuğun gerçekleştirmeye yöneldiği amaç ve ilgileri belirlemek ve söz konusu amaçlara ulaşma-

¹⁴ John Dewey. The School and Society, Chicago, 1949, s. 22, 35.

¹⁵ aynı., s. 127.

da gerekli olan araçları bulmak önem taşımaktadır. Sonuçlara ulaşmada öğrencide inisiyatif geliştirmekte bu süreçte izlenecek yöntemi oluşturmaktadır. Bu demektir ki, çocuk, onu başarıya götürecektir araştırma yöntemleriyle donanmak durumundadır.

KAYNAKLAR

- Philip P. Wiener (ed.)**. Values in a Universe of Change: Selected writings of Charles, S. Peirce, New York, 1958.
- Foster McMurray**. "The Present Status of Pragmatism in Education", School and Society, vol. 87, No. 2145, January 17, 1959.
- John Dewey**. Democracy and Education, Newyork: The Macmillan Company, 1916.
- . Experience and Education, Tiffin, Ohio, Kappa Delta Pi.
- . The School and Society, Chicago, 1959.
- . Tecrübe ve Eğitim (çev. Dr. Fatma Varış-Dr. Fatma Başaran), 1966.
- . Essays in Experimental Logic, Chicago, 1916.
- John Brubacher**. "The Challenge to Philosophise about Education", Modern Philosophies and Education, Chapter I, Fifty-fourth Yearbook of the National Society for the Study of Education, Chicago, 1955.
- William James**. Some Problemse of Philosophy, 1924.
- . Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking, New York, Longmans, Green and Co., 1907.
- Charles Peirce**. "How to Make Our Ideas Clear", in the 'Popular Science Monthly', January 1878, January 1879 (vol. vii).
- W.B. Gallie**. Peirce and Pragmatism, Penguin Books, Edinburgh, 1952.
- Max Horkheimer**. Akıl Tutulması (çev. O. Koçak), İstanbul 1986.
- William H. Kilpatrick**. Philosophy of Education, New York, The Macmillan Company 1951.